

BARTA JÁNOS

ARANY JÁNOS SZÉCHENYI-ÓDÁJA

Az alábbiakban nem az a célom, hogy Aranynak ezt az életműben is különleges helyet elfoglaló költeményét magyarázzam: nincs szándékomban a szokványos verselemzések műfaját még egy példánnyal gyarapítani. A fő problémát a mű keletkezéstörténetében látom, s innen is óhajtok kiindulni –, annál is inkább, mert a külső folyamatot nyomon lehet kísérni a költő levelezéséből. A hónapokig tartó előkészület és birkózás dokumentumait eddig is számba vehették: megtalálhatók a kritikai kiadás jegyzeteiben, s ami a leveleket illeti, újabban az *Arany János leveleskönyve* című gyűjteményben.

1860 tavaszán vagyunk, s először azt kell konstatálnunk, hogy az ekkor 43 éves Arany kedélyállapotát tekintve a mélyponton érzi magát; az a depresszió, amelyet máskor is tapasztalhatunk nála, most mintha teljesen hatalmába kerítené. A tanári pálya is nyomja: „ónsúly nehezkedik lelkemen: évek óta nyom az eltévesztett pályának terhe. Hozzá a betegség, talán épp e helyzet által idézve elő, táplálva bizonytalansággal.” „Szótlan, kedvetlen, munkátlan, barátlan ember”-nek mondja magát, utóbb még „beteg, nyomorult, elaggott vén ember”-nek. „Néhány nap óta súlyosabban fogott elő régi bajom.”

Ebben az állapotban kapja előbb a baráti jelzést, majd a hivatalos fölkérést az Akadémiától: emlékező-gyászoló verset kérnek tőle az ősszel tartandó Széchenyi-emlékünnepegyre. Első reakcióját, noha ismeretes, hosszabban kell idéznem. Csengerynek 1860. április 23.:

„De édes barátom, ha engemet egy Széchenyi halála föl nem képes gerjeszteni arra, hogy szót adjak a nagy nemzeti fájdalomnak, akkor semmi felszólítás, semmi aranyos jutalom nem fogja azt eszközölni. Gondolod, nem sírtam-e titkon, belül vérző szívvel, vérkönyűket, a mult évi Kazinczy-jubileumok alatt, hogy midőn fű-fa visszhangozta nagy nevét, csupán nekem kelle némán maradnom? Ez nem restség, tunyaság, egykedvűség volt: a legméasztöbb fájdalmat éltem át.”

S a magát betegnek, elaggottnak valló költőben a depressziós állapotot még csak növeli a másik lidércnyomás, az, amit Aranynál nemegyszer tapasztalunk: a feladat, a várakozás, a közösségi elvárás bénító tudata. „S most e fájdalom kétszeres gyötrellemmel látszik megújulni: a nemzet rám függeszti szemét, s én, valószínűleg ismét hallgatni leszek kénytelen.” És még nincs vége a tépelődésnek: „Én, ki évek óta – és bizony nem önkényes hallgatásban sínylek, most írok, és írok egy Széchenyiről, amilyent róla, amilyet tőlem várnak, valóban, ez elnyom.” Majd „erkölcsi nyomást” emleget; „reputációm, akadémiai létem függ tőle.” „A Széchenyi-vers is nyom: nagyot várnak, s nekem az ily állapot a legnehezebb.” Július 9-én már valamivel enyhültebben írja Csengerynek: „. . . kellene néhány szabad és nyugodt nap. A szünidőt várom, mert ihlet nélkül és szakadozva nem megy az.” S amikor, hónapok múltán, végre kész a költemény, megint nagyon jellemző módon így adja tudtul Tompának: „Széchenyi-ódám kész. Alkalmi poéma lett bizony az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem, legalább megtettem, amit rám parancsoltak.”

Az irodalmárt, Arany kedvelőjét ezek után az kell hogy érdekelje: hogyan lehetséges az, hogy a költemény, ennyi gátlás közepette mégis létrejött, mégpedig – a szerző önkritikája ellenére is – a legmagasabb művészi szinten? Nyilvánvaló, hogy az „ihletés” nem jött meg spontán és hamarosan, föl kellett azt külső és belső tényezőkkel, az alkotó lélek különféle erőivel, mechanizmusaiival idézni. Melyek lehettek ezek az eszközök: alkotáslélektani szempontból nem közömbös

kérdés, de magából a kész versből sok mindent lehet kiolvasni. Voinovich idéz egy Arany jegyzőkönyvében talált vázlatfélét: próza, itt-ott néhány verssorral tarkítva. Ez már abban a stádiumban keletkezhetett, amikor a mondanivaló olyan érzelmi-gondolati ködgomoly-formában már jelentkezett, és már a kitisztulás felé tartott. De nem hiszem, hogy ez lett volna az első stádium – noha persze biztosat mondani nehéz. Mégis ellentétben azzal a szituációval, hogy az ihletet föl kellett idézni, a lelket nemcsak megmozgatni, hanem valósággal föl kellett rázni.

A külsőleges eszközökkel, mint előkészülettel, könnyen számolhatunk. Nyilvánvalóan kézbe vette, talán nem is először olvasni kezdte Széchenyi műveit. A *Hitel*, *Világ* és *Stádium* említve van a versben; úgy vélem, a legfőbb ihletforrásnak, *A Kelet népének* olvasására következtetni lehet a Reményi-versből, amelyet, mint ezt már korábban gyanították, nem 1859-re, hanem 1860-ra kell datálni. Érezhető, és az egész szemléleten otthagyta a nyomát Kemény Zsigmond Széchenyi-portréjának hatása. Amellett nyilvánvalóan végiggondolta mindazt, amit Széchenyi közéleti pályájáról, szerepléséről, alkotásairól tudott. A lassú tájékozódásra, az alakulásra van még egy határozottabb nyomunk. Toldy Ferencnek írja 1860. május 26-án, amikor már ígéretet tett az akadémiai kérés elfogadására („inspiráció kellene, de az megjön-e, nagy kérdés”) talán ekkori olvasmányaira célozva:

„Most Kazinczy és Kegyed társaságában élek, – 30 év előtt. Mily tanulságos olvasmány! De egyszersmind a tragikum annak sorsában, ki az idők fejlemének mestere akart lenni akkor is, mikor többé nem lehetett. Széchenyié sokkal megrázóbb: de mégis van párhuzam a két nagynak sorsa között.”

Ez talán még csak a tapogatózás jele, – de már megjelenik egy mozzanat, amelyre majd az inspiráció támaszkodhat: Széchenyi alakja elevenedni kezd, és már körülengi a tragikum atmoszférája. A párhuzam azonban nyújt még egy tanulságot.

El tudok képzelni olyan alkotásfolyamatot, amelyben az affektív hangoltság már megvan, amikor az érzelmi hangoltság önmaga forrásaiból felbuzdul, és természetesen keresi az eszközöket, hogy testet ölthessen, megmozgassa a nyelvi, képi, formai invenciót. Aranynál – az egész vers úgy érezteti – ez a folyamat most kénytelen-kelletlen megfordul: a költőnek, a maga minden széleskörű történelmi-kulturális ismeretére, emlékeire támaszkodva magának kell előbb példákat, képeket, motívumokat keresni-váltogatni-megeleveníteni, hogy élményi szintre hozza őket, hogy az ő sugalmaikból támadjon fel az inspiráció. A képek teremtik, gerjesztik az ihletet, élesztik azt a magasszintű érzelmi hangoltságot, amelyet majd verssé lehet formálni. Arany emlékezete és kutató ösztöne bejárja a mítosz, az antikvitás, a vallás, a történelem mezőit, s e tágas térségről válogatja össze mindazt, amit majd egy gócpontba tud tömöríteni. Így megint közelebb jutott, lépett előre az átélésben: a megdöbbentő tragikus esemény és a kiemelkedő hős köré széles horizontot, a közvetlenül adottat messze meghaladó lírai szituációt tudott teremteni, amely a vers megemelt élményi szintjének méltó kerete lesz.

Lehet, hogy az eszmélkedésben, a gomolygó érzések-émlékek-képzetek halmazának tisztulásában az első szikrát éppen az öngyilkosság időpontja pattantotta ki, döntően meghatározva ezzel azt az ábrázolási-konkretizálási, esztétikai szintet, amelyre az élmény, a költői magatartás lokalizálódik. Húsvét vasárnap reggel, Krisztus föltámadásának, előtte nagypéntek, Krisztus kereszthalálának napja. Nagypéntek és föltámadás, a kereszténység nagy, emlékezetes ünnepei. Amikor a halálhírt hozó szó „keresztülnyilallik” a hazán:

Éreztük, amint a föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom . . .

Ha a nyári hónapokban a témával küszködő Arany visszaidézte magában a halál időpontját, a nagyhét és a húsvéti ünnepek levegőjét, vajon nem jutott-e eszébe, amit Máté evangéliumában olvashatott: Amikor Jézus a keresztfán kiadja lelkét, „és ime a templom függőnye kettéhasadt felülről egész aláig, és a föld megrendült, a kősziklák repedeztek”. A természet Széchenyi halálára csodajelekkel reagál. S előbb is, ha még messzebb akarunk menni, még egy burkolt bibliai allúzióra bukkanhatunk:

Az első rémület kétségbevonta,
Van-é még a magyarnak istene?

Krisztus kiált föl halála előtt a kereszten: „Istenem, istenem, miért hagytál el engem?” Így támad föl, így sűrűsödik meg a nagy halálhír körül a passió nagyheti-húsvéti hangulata, s ebből bontakoztatja ki a költő a megdöbbenő veszteség nemzeti-történelmi légkörét:

Már a természet is, hullván bilincse,
A hosszu, téli, fásult dermedés,
Készíté új virágít, hogy behintse
Nagy ünneped, dicső Fölbredés!

Ez nem a meteorológiai tavasz, nem is egészen a politikai, amelyre hagyományosan szokták magyarázni, – más, több ez: a *Biblia* tavasza, a föltámadás, a megváltás, az isteni kegy tavasza – s ha szabad egy talán nem is távoli analógiát említeni: az átok oldódásának már nemcsak nyelvi, szemantikai, hanem zenei megszólaltatása: „Kilebbent a tavasz lehellete” – „a víg tavasz-nap, ujjongó mezők” – ezek már annak a bizonyos „nagyénteki varázs”-nak az akkordjai. S a 4. versszak első sorai:

S fölzenge távol a menny boltos alja,
Gyümölcschozó év biztató jele . . .

a népi hiedelem és a mitikus emlék fogódzóján ugyanúgy belesimulnak az ünnepi képzetkörbe: a mennydörgésnek égi ígéret vagy előjel gyanánt való értelmezése régi, általános köz-kincs volt valamikor az emberiségnek; ez elevenedik most meg Arany képzetkörében. A vers érzelmi hullámainak áradását tehát a vallásos fölemelkedésnek az áhítata indítja el, s ezt a Széchenyi alakja köré odavetített fényudvart a költő továbbra is tartani tudja, nem hagyja elenyészni. Nem nehéz észrevenni, hogy a nagy megilletődés át-meg-át van szöve vallásos képzetekkel és motívumokkal. Bizonyosan nem pusztá frázis Arany ajkáról, hogy Széchenyiben mennyei küldöttet lát: a szókincs már több mint protestáns módon vallásos: „Széchenyit küldé végtelen malasztja”, s Széchenyi első nagy tette a nemzet érdekében: „Felgyújtá az oltár szövetnekét.” A bibliás szókincs bizton eligazít:

És ég az oltár. Im, körébe gyültünk,
Szétszórt bolyongók a vész idején,
Már is tüzénél szent lángra hevültünk,
Fénye világol sorsunk ösvenyén . . .

Túlmenve Voinovichon, többet kell ebben a jelképben látnunk, mint célzást az Akadémia megalapítására. Több, egyetemesebb, magasabb az az oltár, amelyet a költő képzelete épít. És ha már e helyből akarunk elindulni, észre kell vennünk, hogy az „oltár” motívuma kapcsolódik a szintén vallásos „áldozat” motívummal, s megismétlődik a versben. „Áldozni még jerünk Széchenyi szivéhez el.” A „szent” szó ötször fordul elő a versben; az utód, akire majd a Széchenyieszme örököül száll, „óhajt, remél, hisz és imádkozik”. S a költő ihletettségét még tovább, tetőpontra emelik a félig keresztény, félig antik mitológiai indítások: halál és föltámadás nagy dilemmáján túl Széchenyi már nemcsak az „üdvözültek” sorába emelkedik. Ahogy a gyász enyhülve a reménybe és hódolatba fordul: „Az istenülés perci már ezek” – a pogány mítosz tud a halhatatlanok közé emelkedő emberi-félisteni

géniuszokról és hőszokról. Természetesen csendül föl a záró akkord a kétszeres kiemeléssel: „Nem hal meg az . . .” – „Te sem haltál meg, népem nagy halottja . . .”

Az egyszer megindult inspiráció újabb tápot, újabb lendületet kap Arany klasszikus műveltségétől. Hogy a mítosz arányaihoz igyekszik mondanivalóját méretezni, annak elszórt jelei vannak a költeményben, dimenzió-jelzések gyanánt: Ikarusz, Kasszándra, Anteusz. De Széchenyi alakját egészében is oda kell állítani a világtörténet színpadára, Kliónak, a történelem múzsájának segítségét kell kérni:

Klió, te készítsd legdicőbb lapod!
Évezredek során mit összejegyzél.
Honfierény magasztos érdemét,
S arany betűkkel érc táblába metszél,
Abból alkosd Széchenyi jellemét . . .

S ami ezután következik, az művészileg is jól van megoldva: a költő elburkol, céloz, megjelenít: nem névsort ad, hanem nagy történelmi gesztusokat, szimbolikus, példaszzerű, sorsfordító tetteket. Nem a személy számít, hanem a személyiség latbavetése, csupa heroikus emlék, amely be van ivódva korok és évszázadok tudatába: íme, ezekhez kell mérnünk Széchenyi életművét, s egyszersmind tragikumának méreteit is. („Írd azt, ki a pusztán népét vezérli . . .” és jönnek a többiek.)

Újabb aspektus következik, elindítva megint egy bibliai képpel: a nemzet „szinte már kővé meredten Csak hátra néze, mint Lóth asszonya”. Ki az, aki a köszobrot életre tudja kelteni, élővé tudja varázsolni? „Ő szól . . .”, és figyeljük meg: „Szól újra . . .” „harmadszor is szól . . .”, s a kővévált nemzet életrekel. A hármas számot, a háromszori ismétlést nemcsak a „hármás piramid”, a *Hitel, Világ* és *Stádium* felemlítése sugallja: aki bűvös szóval holtat életre tud kelteni, mégpedig úgy, hogy szavát háromszor emeli föl egymás után, egyre fokozódó hatással, az megint csak felsőbbrendű lény, mágus, bűvölő, aki valami csodakeltő hatalommal rendelkezik. A

motívum valami emberfölöttit, csodást sugalmaz: „Ő az, ki által lettünk és vagyunk” – s lassan eljutunk oda: már nem tudjuk, a példázat kelti-e föl, növeli meg az inspirációt, vagy a már szárnyat kapott inspiráció idézi föl bűvös hatalmával a példázatokat?

A nagy feladat, amellyel a költőnek, túl az alkalmi megbízáson meg kellett birkóznia, nem volt kevés: a költeményen áthúzódik a hivatott, a történelemben látó költő meg-megújuló erőfeszítése, hogy belelásson ennek a nagy egyéniségnek a titkába, hogy fel tudjon fogni minden hatást, minden energiát, amely ebből a géniusból kisugárzik. „Emléket, ó hazám, mit adsz e sírra?” – kérdezi, s már újabb beállítás, újabb megközelítés jelentkezik. Most, erős költői áttételben a kézzelfogható, a nemzet javát gyarapító alkotások, a praktikum kézzelfogható vívmányai következnek, sorakoznak föl a lóversenytől a Lánchídig: a civilizátor teremtő egyéniségének kezenyomai. Ne mondjuk azt, hogy ezt már akkor is mind tudták: a költői dikció megéreztetni azt, hogy itt nem pusztán a modern értelemben vett civilizatorikus teljesítményekről van szó: aki ilyen korszakalkotó tetteket tudott kezdeményezni és végrehajtani, annak rokonait, szellemtársait ott kell keresnünk azok között, akiket az emberiség őstörténetét, a civilizáció keletkezését kutató tudomány és a népek köztudata kultúrhéroszoknak nevez, akik valami prometheuszi nagy tett révén örökké érvényes vívmánnyal ajándékozták meg az emberiséget. Széchenyi a magyarság kultúrhérosa, s a géniuszok, a mitikus alakok sorsát abban is osztja – modern változatban –, hogy a megnemértést, a szenvedést, a tragikumot kell érte elviselnie. „Értünk hevült, miattunk megszakadt szív . . .” Így emeli be Széchenyit a mítoszok és ősi történelmi dimenziók tragikus hőseinek galériájába. Imént utaltam rá, hogyan igyekszik ezt a szintet egyedi jelzésekkel is ébrentartani: a *Bibliából* Lóth asszony, a felfoghatatlanul tomboló népi harc a „vérbősz Kain”, akik a harcban emberfölöttire vállalkoztak: a „napbanézó szárnyas Ikarok”, – s aki előbb Macbeth-jóslatával egy

nemzetet tudott életre kelteni, most meg nem fogadott intései és a bukás előre-megérzése idején a legszenvedőbb jós, az „új Kasszándra Trója lángjain”. Az a néhány évtized, amelynek szűk keretében Széchenyi élt és alkotott, így válik magasan az apró politikai realitások fölött egy nemzet életének mitikus arányú fejezetévé: „Ifjú, ez a kor Széchenyi kora” . . . s a sírjára omló nemzet fölemelkedését is mitikus kép szuggerálja: a Földanya érintésétől mindig új erőt merítő Anteuszé.

A vers keletkezéstörténetének nyilván egy fővonala van: a költő egyre inkább Széchenyi géniuszának lenyűgöző hatása alá kerül. Ahogy egyre inkább beleéli magát ebbe a varázslatba, nemcsak személyes értékélményei támadnak föl: az életpálya ívén átrepülve végig kell élnie azokat az évtizedeket is, amelyeket ő maga Széchenyi korának nevez. A fölfedezések és fölismerések során elindul még egy élményi folyamat Aranyban. Miután átélte mindazt, amit a közösségi élmény, a magyarságélmény szintjén nemes indulatnak és hevületnek nevezhetünk –, mindehhez kapcsolódva fölidéződnek saját magyarságélményének válságai és megrendülései is. Ezen a réven válik a költemény élményvilága kollektív érvényűvé s a költő maga a kollektívum szószólójává. A vers végig a nemzeti közösség nevében zeng és hömpölyög –, bár az affektív tartalom, az eszmei töltés és a művészi kivitel magasan a kollektívum élményi szintje fölött van: akik annak idején az akadémiai felolvasáson először hallották, azt hiszem, inkább csak érezték, mint értették. A vers intenciója éppen az, hogy a közösséget erre a szintre fölemelje.

A közösségi távlatot már a nagy költemény első sora megadja, s a költő maga annyira behelyezkedik ebbe a keretbe, hogy ismételt utalásokkal újra meg újra jelenlevővé teszi. A megfelelő kulcsszavak átszövik a strófákat: haza, nemzet, nép, – „a négy folyó és hármás bérc honában” – talán még emlékszünk rá, hogy a történelmi Magyarország címere az, amelyen át a költő a szabadságreményekre emlékeztet . . . „Örvendj e népen, mely soha így még nem volt a tiéd”. – „Egy nemzeté,

im, e hálás adó.” És hogy ebből a közösségből senkit nem zár, nem zárhat ki, hadd utaljunk a nagy óda eddig alig figyelembe vett versszakára:

Ám hadd üvöltsön a számum viharja,
Dőljön nyugatról a sivár homok,
A bujdosók előtt el nem takarja
Melyet ti megjelöltök, a nyomot.

A „szánum” és a „homok” képzelet természetesen invencióval bomlik ki az „egekbe nyúló hármasszög” folytatásaként. S talán a „bujdosók” kilétén sem kell olyan igen a fejünket törni, ha egy korábbi strófára visszagondolunk:

Szétszórt bolyongók a vész idején . . .

A megtalált közösség, a közösségi tudat fölébredése természetesen nemcsak külső kerete a versnek, nemcsak stabil, merev szituáció. Ahogy a költő ebbe a távlatba behelyezkedik, fel kell idéznie és át kell élnie azt is, hogy ennek a közösségnek az élete évtizedeken, évszázadokon át súlyos válságokon ment keresztül: véges-végig ott lebeg a nemzethalál, sőt még a nemzeti öngyilkosság sejtelve is: a beteg magyarság, amelynek az anyaföld már csak sírt adott, – a Világos utáni nagy éjszaka, „melynek nyugalma egy álarcozott halál”. A vezérszavak itt is felbukkannak. Az élet és halál közti lebegés, ez a nyomasztó sorsérzés az, amely Arany Széchenyi-élményében háttér gyanánt még talán most is ott nyugtalanodik. A vers érzelmi skálájának tehát távlatokat kell átfognia, eszmeileg is. A kezdeti nagy kérdéstől (Élünk-e hát mi?) a holttetem-nemzet, a kővé merevedett nemzet, a romlásban gyönyört találó nemzet, a nagy bukás után az „álarcozott halál” nyugalma: halál és élet, tragikus múlt és kétséges jelen, csüggedés és hit végleteiből a Széchenyi-élmény szárnyain kell fölemelkedni az élet és a hit diadaláig. A költői intenció az, hogy a nemzet ne csak átélje a gyászt, hanem megküzdjön a

gyászban a hitért, a halálból a föltámadásért és öröklétért, a géniusz megdicsőüléséből merítsen a nemzet nevében és a nemzet számára reményt és hitet az életre. „Nem volt remény már, csak emlékezet” – hangzik az elején, hogy a feloldásban ellenkezőre forduljon:

Reménnyé váljon az emlékezet.

Abba, ahogy Arany ezt a gyászt s magát a Széchenyi-élményt oly ihletetten tudta magáévá tenni, még beleszólt egy nagy ráébredés, egy nagy ábránd vagy lehetőség, amely ott lappanghatott már a fogantatás első fázisaiban, s talán döntő szerepe lehetett a gátlások legyőzésében is. Arany már első nyilatkozatában „nemzeti gyász”-ról beszél: még nincs messze az „oldott kéve” rémképe, de ezt a mostani hullámot ki kell és ki lehet aknázni, a benne rejlő energiáknak minél nagyobb visszhangot kell adni. Az ébredésnek már az előző évben voltak jelei: a Kazinczy-ünneplések, a protestáns pápens elleni tiltakozások, az új európai helyzet és a Habsburg-birodalom válsága nyomán forrongóvá lett a magyar közhangulat. Ennek is közre kellett játszania abban, hogy Arany fásultsága oldódjon, s hogy megérezze a nagy alkalmat: itt az idő arra, hogy egyet lépjünk tovább, s a felbuzdult, de még dezorganizált nemzetet, az egykori „oldott kévét” egységének, reményeinek, erejének tudatára ébresszük, hogy a zajló-zavaros várakozásokból egy központba tömörítve a jog és a hit szilárdsága szülessen meg, egyelőre még csak a költészet hatalmas akkordjaiban.

Mintha most érelődne meg Aranynak és politikus barátainak nagy álma: a magas eszményektől és céloktól, az összetartozás rendíthetetlen tudatától áthatott, végre integrált, összeforrott nemzet —, úgy, ahogy azt az utolsó versszakok himnikus lendülete előlegezi. Ha innen nézve mérleljük a verset, ama hónapok hazai és birodalmi légkörébe állítva, vitathatatlan politikai tettet, legalábbis politikai gesztust kell benne

látunk, még akkor is, ha az Akadémia talán nem ezt várta, s amit mégis a tombolva ünneplő hallgatónak meg kellett érezniük. Az emlékülést október 13-án tartották —, egy hét múlva megjelent az októberi diploma. Vulgarizálás volna valami erőltetett kapcsolatot nyomozni —, de Arany versében mégiscsak ott lüktet a remélt fordulatot megelőző nagy nemzeti várakozás atmoszférája: akaratlanul és szándéktalanul is: a fordulat előjátéka.

Visszatérve az Akadémiára: Arany fölkérését külsőleges és nyomatékosabbnak minősíthető szempontok egyaránt indokolhatták. A költő maga is akadémikus, nem régen lett azzá, mint láttuk, úgy érzi, hogy ezt most illik megszolgálni (ez az a bizonyos „morális kényszer”), de a vezető politikusok, irodalmárok, az Akadémia nagyjai mint költőt is becsülték, az élők között talán a legnagyobbak tartották, kihez fordultak volna? Mégis lehetett ebben a választásban valami magasabb célszerűség is: a föladat: Széchenyi méltatása csak Arany-típusú egyéniséget tudott igazán megmozgatni. Innen nézve meg kell értenünk Arany húzódozását és tiltakozását: ő nagyon jól megérezte, miről van szó; tudta, hogy a költői feladat megoldásához latba kell vetnie, mozgósítania kell nemcsak művészi kvalitásait (viszonylag még a könnyebb oldal), hanem egész műveltségét, mitikus és történelmi képzetvilágát és dimenzióit —, s mindezeket túl és mindezek fölött: emberi egyéniségének, nemes érzületeinek minden gazdagságát és mélységét.

Talán ez az utóbbi volt a legalapvetőbb: Széchenyit csak egy Arany-típusú egyéniség tudta igazán felfogni és megérteni: olyan valaki, aki vele a jellemet, a személyiséget illetően affinitásban van. Akár érezték a megbízók, akár nem: Arany az az egyéniség volt, aki a Széchenyi-tüneményre valóban és egyetemesen rezonálni tudott, akiben megvoltak azok a lelki diszpozíciók, amelyek ennek az emberfölötti embernek és életművének felismeréséhez és megértéséhez szükségesek voltak, akiben a maga méretei szerint ugyanazon értékélmények és

tendenciák éltek, mint Széchenyiben. Ahogy Arany a feladathoz készülődik, ha lassan is, de egyre inkább Széchenyi egyéniségének bűvkörébe kerül, egyre mélyebbre tud szállni, s az a bizonyos affinitás egyre elevenebbé válik: a magyarsághoz, a „faj”-hoz való elemi erejű kötődés, az aggodás a nemzet sorsáért, a válságérzet és a kínzó felelősségtudat; – emberileg az affektív és morális értékkála legfelsőbb szintjéhez való igazodás, a morális elkötelezettségnek vallásos szintre való emelése –, de az önmagát marcangoló kétely, a hivatástudat állandó válságai is. Az Akadémia illetékesei akarva-akaratlan megtalálták a nagy történelmi személyiséghez a nagy költőt, a rokon szellemet. A versben két géniusz találkozásának vagyunk szemtanúi. Ezt a páratlan találkozást fejezi ki Lévay Józsefnek, a költőtársnak méltatása: „Magasan szárnyaló klasszikus óda, melyben a legnagyobb magyar dicsőítése, az emlékező nemzet méltósága s a költő szellemfőnsége oly magasztos, együttes kifejezésre jut.”

Ez a „szellemfőnség” a kulcsa az egész versnek. Mint láttuk, Aranynál az átélőképesség nagyon nehezen mozdult meg, de ahogy egyre inkább a nagy halottnak és életművének szugesztioja alá került, annál erősebben mozdultak meg saját mélységei is. Legmélyebb értékélményei, a maga emberi és erkölcsi szubsztanciájának legmélyebb elemei törnek felszínre, hogy éltessek a verset. A tragikum és a gyász átélése valami szent megdöbbenést, megilletődést, hódoló áhítatot kelt föl benne, – ez válik a költemény uralkodó tónusává. Ilyen varázslatba csak az tud kerülni, akinek az emberi mivoltát ugyanazon értékélmények determinálják, amelyek a példaképből sugároznak.

A nagy találkozásnak és fölemelkedésnek még egy eddig is észrevett, de kellőképpen nem méltatott folyománya van: minden megelőző kételyt és gátoltságot legyőzve meg tudja mozgatni Arany művészi erejének és képességeinek minden ágazatát. „E nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható.” És mégis lehetővé válik a lehetetlen: ki tud-

ta mondani a kimondhatatlant. Pedig majd később, lánya halálakor tapasztaljuk, hogy a nagy fájdalomra inkább elnémulással tud reagálni. Valóban Goethe, Tasso szavait kell idéznünk: „Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt, Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide.” Néhány majdnem magától értetődő körülményt elég csak röviden szóba hozni. Amikor a zsilipek fölszakadnak, nem volt nehéz Aranynak, a strukturáló költőnek a műfaji kereteket és a kompozíciót megtalálni: sikeres invenció a versforma: a nyolcsoros, nagy átfogó erejű kereszttrimes strófák, amelyek a stanza felé hajolnak; az ő révükön tudja a vers követni az élmény ívelését, fordulatait, lassú, széles, ünnepélyes hömpölygését, amire példát talán nem is kell idézni: minden szak külön ki van kerekítve, és mégis csak egy láncszeme az egésznek.

Talán nem várt, meglepő folyománya a találkozásnak: megmozgatja Arany nyelvalkotó erejét, nyelvi fantáziáját —, éppen a legyőzött gátak miatt szokatlan intenzitással. Az alkalom, a vállalt feladat diktálta azt is, hogy a dikciónak a költői nyelv legmagasabb szintjén kell mozognia, nemcsak szókincsben, hanem mondatformákban, a hangvétel és a magatartás változataiban is. Ez az igény még nyomatékosabban jelentkezett akkor, amikor Széchenyi alakja, mint láttuk, történelmi hősösből valóságos mitikus-vallásos tüneményé magasodik. A vers kialakulásának nagy, talán döntő lépése lehetett az, amikor Arany megtalálta és folyamatosan realizálni tudta a lírai „zöngelem”-nek, ennek az átvitt értelemben zeneinek is mondható lelki megrendülésnek azt a szintjét, a hanghordozásnak azt a színezetét és fokozatát, amely nyelvbe átültetve nemcsak gondolatot, értelmet hordoz, hanem zenét és illúziót, művészi valótlan valóságot is. A vers tónusát, ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem, valami különleges lebegtetés jellemzi: teremt egy hangulati közeget, amely a konkrét tényektől még nem szakadt el, de már mélyebb húrok, mélyebb érzelmi áramlatok, megemelt művészi perspektívák hordozására is képes.

Így kívánja ezt meg az alkalomhoz illő költői magatartás is: a közösségi költőnek valósággal a történelem fölött kell lebegnie: ami ebben a történelemben reális, kézzelfogható, közeli és empirikus, azt nem nevezi meg közvetlenül, hanem áttemeli a dikciónak magasabb, indirekt, költőibb szintjére. Az ilyen megemelésnek legbeszédesebb példái azok a passzusok, amelyek a kultúr-hérosz nagy teljesítményeit varázsolják elénk. A Nemzeti Kaszinó ezen a nyelvi-szemléleti szinten lehet „eszmeváltó díszes kör”, s így lehet az induló lóversenyekről mondani: „Ha büszke méned edzi habzó pálya” – itt amúgy is megakadhat szemünk és fülünk a bravúros képzet-átvitelen: a „habzó pálya” mesterien érzékelteti a száguldás, az erő kifejtés tüneteit. „Corvin agg vára” egy darab történelem, s mellette Pest: ha ez Budának „bizton öelve nyújt hű kezét”, a költői kéznyújtás gesztusa mögött a Lánchíd képzele lappang. S a magyarosodó Pest: „Az édes honni szót selypíti nyelve” – még csak selypíti, de már tanulja: a magyar szóra kapó derék svábokról a költői reminiszenciaként ható megfogalmazás révén akár Kazinczyig visszamerülhet képzeletünk. És az események krónikásai magyarázhatják nekem, hogy a 3. versszak („Immár az ég, ah, oly hideg korábban”) az 1860 elején enyhülni kezdő politikai nyomásra vonatkozik: többet mond és mélyebbről jön, valódi átélést és megilletődést sugall az, ahogy Arany ezt érzékelteti: „Kilebbent a tavasz lehellete” – „Életre pezsdült a kór sivatag” – „Lassú folyót önérzelem dagasztta, Büszkén rohant le a szilaj patak” – ezek az igék, ezek a jelzők, ezek a szókapcsolások most pattannak elő, hitelesebben minden gondolatnál: a tavasz képei szívják teljesen magukba a történelmi jelentéstartalmat.

A most idézett példák már jelzik ennek a nyelvi fantáziának egy további, rejtettebb varázsát. Hogy – mint már mondtam – ennek az ódának a nyelv, főként a szókincs legfelsőbb szintjén kell mozognia, azt nem volna nehéz a versből kiszedegetett terjedelmes szójegyzékkel igazolni. Ha ezt Arany mereven, következetesen, fantáziátlanul végigviszi, fenyeget az elvont

idealizálás, a szép és megható, de üres tömjénezés. Még egy csöpp stilromantika is beszivároghat így: az ékesgetés, a pátosz, a vers hatóelemeinek a nyelv szintjére való lokalizálása diszkrétan ott lappang egy-egy ünnepélyes fordulatban. A művészet abban van, hogy Arany a nyelvi szinten az ellensúlyt is meg tudja teremteni. Tartja az alapvető ódai szintet, de beleszó egy-egy konkretizáló, érzékies, szinte materiális elemet: szót, fordulatot, önmagában kevésbé költőinek tetsző vaskosságot is, amely aztán a kifejezés energiáját is magába tudja sűríteni. Mindjárt az intonációban: ma már észre se vesszük, hogy a „nyilallott” mennyire prózai jelenség, az „átvonaglás” is, – s ilyen elemek másutt is ott bűnnek az ódai áradásban:

Mely minket a kétségbe buktatott . . .

A nagy omladékon . . .

Lőn új idő, a régi visszacsökkent . . .

Hogyan viselte súlyos nyavalyád . . .

A Tisza „prüsszögve hordott fékje”, a közjó felé „lejtő” „szellem, anyag, honszeretet, önérdék”, „rakjuk e tüzet”, a Számum „üvöltő vihar”-ja, egy-egy szórványosan megjelenő ilyen szó élővé, megfoghatóvá, közelivé teszi a költő megindultságát.

Kimondani a kimondhatatlant: a nyelvi fantázia újabb eszközt ad Arany kezébe: az egyedi, újszerű, expresszív erejű szókapcsolásokat:

Önnön hangjától visszadöbbene . . .

Kilebbent a tavasz lehellete . . .

Olcsó időnek hasztalan soka . . .

Gyászról, halálról szív-lesujtva szólt az . . .

Mert élni, hogyha nem fajulva-tengés . . .

Már is tüzénél szent lángra hevültünk . . .

A „vezérnyom”, az „intő jós-ajak”, a „vérbősz Kain” – a nyelvi elemeknek ez a szokatlan, merész kezelése, ha csak sejtelemszerűen is, arra a költőre vall, aki Shakespeare drámai dikcióját tudta kongeniálisan magyarrá átültetni.

Egy-két kebel fájt még a multba vissza . . .

Széchenyi hírét, a lángész csodáit

Ragyogja minden, távol és közel . . .

Az utolsó példa külön is tanulságos és visszamutat az előzőkre is. Tárgyatlan ige tárgyasként használva – ez a kifejezés energiáját növeli –, mások meg az emocionális tömörítés, koncentráció szolgálatában állnak. Mindezek az elemek szépen simulnak bele az ódai zöngelébe, s jelzik azt is, hogy ez a zöngelem nem egynemű, nem egy szálát fűz tovább, hanem bonyolult lelki impulzusok összejátszásából született meg.

Említettem már, hogy az ódai alapállás szinte szükségszerűen diktálja a retorikus elemeket. A példatár elég bőséges:

A hosszú, téli, fásult dermedés . . .

Ha célra küzdve, nagy, nemes, dicsőre
Igy összehat kezünk, szívünk, agyunk . . .

Munkálni, hatni, küzdeni vágy a test . . .

Reményben gazdag, tettben szapora . . .

Hosszu, nehéz, sötét lőn akkor éjünk . . .

Óhajt, remél, hisz és imádkozik . . .

Van abban élni hit, jog és erő,

(a nagy vers zárósora).

Az ismétlődésekben, fokozásokban, kontraszt-hatásokban a nyelvi fantázia új oldalát kell látnunk: meg kell éreznünk mögöttük a halmozó tendenciát, a kifejezésre-törekvés marokszorítását, amely komplex nyelvi elemeket fog össze egy többszólamú érzésfolyamat osztatlan érvényesítésére. Ami egyébként

„formula”, hagyományos képlet volna, az így telik meg költői erővel.

Az elmondottakat mérlegelve, meg kell éreznünk, amit eddig is vallottunk, hogy a Széchenyi-óda kivételes nagy teljesítménye a lírikus Aranynak. Egyet kell értenünk Voinovichcsal: „Magasabbra Arany tulajdon géniusza sem szárnyalt.” Tanulságos példa az alkotáslélektan számára is: a költői erő és az emberi nagyság diadala csüggedésen és gátlásokon, a költészet és a történelem géniuszának páratlan, magasszintű találkozása. De ehhez Arany János kellett: olyan személyiség és olyan költő, akinek lélekben, műveltségben és művészetben volt mit napfényre hozni, mozgósítani önmagából, s akinek az erejéből mégis telt egy nagy föladat tökéletes megoldására.